

De Boeck was naar eigen zeggen een pacifist maar ontpopte zich ook als activist. Hier komen we bij de tweede hindernis, namelijk zijn inzet voor de Vlaamse zaak op cultureel, politiek en artistiek vlak, en hieraan gekoppeld zijn rol in de twee wereldoorlogen. Het is de verdienste van Veltman om dit geladen aspect met de nodige delicatessen, eigen aan een echte *homme de métier*, op te helderen zonder de man volledig het voetstuk te ontnemen waarop sommige culturele middens hem plaatsen. Maar ondanks De Boecks interesse voor de Vlaamse zaak, zijn culturele activiteiten en zijn vele contacten in het milieu, ook met collaborateurs en antisemieten, blijkt de schilder-boer er tegelijkertijd ook in geslaagd te zijn zich afzijdig te houden; naar hij zelf zei, door het harde werk op de boerderij dat hem weinig tijd liet voor andere zaken. Veltman neemt hiermee echter geen genoegen; zo citeert hij het *Drieluik van de gefusilleerde*, aanvankelijk opgedragen aan de door de geallieerden doodgeschoten collaborateur René Baert in 1945, maar daarna handig heropgedragen aan de in Buchenwald vermoorde verzetsstrijder Karel Bruynseels. Enige dissimulatie was hem dus niet vreemd.

Een laatste obstakel vormt de lange carrière van de kunstenaar, die in de eerste helft van zijn carrière met allerlei stijlen experimenteerde en in de tweede nog maar weinig evolueerde, maar wel gefêteerd werd als een lokale held. De Boeck cultiveerde zorgvuldig het imago van (niet-academisch geschoolde) zondagsschilder, die enkel op de dag des heren de riek inruilde voor het penseel. We verliezen de kunstenaar soms zelfs even uit het oog door de bijna eindeloze stoet aan stromingen en kunstenaars die in het boek voorbij trekt: arcadisch modernisme, humanitair expressionisme en vele andere non-figuratieve tendensen waarmee hij in contact kwam. Ook al volgt de biografie zijn dominante onderwerp af en toe wat te gedwee, toch is het boek een waar huzaarenstukje omwille van de volharding die de auteur aan de dag heeft gelegd. Veltman slaagt er enerzijds in om de hagiografie respectvol te doorprikken, maar anderzijds blijft ondanks (of misschien net ten gevolge van) het overweldigende biogra-

fische materiaal de vraag wie Felix De Boeck nu eigenlijk was gedeeltelijk onbeantwoord.

De Boecks kleurrijke werken, doordrongen van mystiek, kennen nog steeds veel bijval. Met een inspirerend cultureel programma toont het 'FelixArt' dat het de erfenis van de kunstenaar op een moderne en veelstemmige manier kan uitdragen.

Natasja Peeters

ROELAND HERMANS, KRISTIEN SUENENS,
RIA CHRISTENS, AN VANDENBERGHE
Zusters in oorlog. Leven en lijden in het klooster tijdens de bezetting
Kalmthout, Pelckmans, 2021, 175 p.

Anno 2022 is het schier ondenkbaar om kloosterzusters in het onderwijs, de zorg of het openbare leven tout court tegen te komen. Dat was in het begin van de twintigste eeuw wel anders. België kende toen een rijkgeschakeerd landschap van vrouwelijke kloostergemeenschappen. Elke congregatie had haar eigen identiteit en typerende apostolaatswerking. Zusters stonden voor de klas, verzorgden zieken en psychiatrische patiënten of zonderden zich – in het geval van de slotzusters – van de buitenwereld af ter contemplatie. Tegen het einde van de jaren dertig begon het aantal roepingen voorzichtig terug te lopen, maar toch: aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog telde ons land nog steeds zo'n 50.000 zusters. Net op dat moment was het vrouwelijke kloosterleven, zeker in Vlaanderen, aan zijn hoogtepunt toe. Maar het oorlogsverhaal van deze vrouwelijke kloosterlingen? Dat werd tot op heden amper belicht...

Met *Zusters in oorlog. Leven en lijden in het klooster tijdens de bezetting* brengt een viertal historici daar verandering in. De auteurs zijn verbonden aan KADOC-KU Leuven (Hermans en Suenens), vzw Cultureel erfgoed annuntiaten Heverlee (Christens) en Erfgoedhuis | Zusters van Liefde (Vandenberghé) en kunnen zonder meer experten ter zake genoemd worden. Met dit publiëksboek spelen ze in op een leemte in de historiografie. Lange tijd werden kloosterzusters in het historisch onderzoek genegeerd. In kerkgeschiedenis lag de focus op belangrijke instellingen

gen en bekende – in se mannelijke – historische figuren. Aan de andere kant hadden ook feministische historici weinig oog voor het verhaal van vrouwelijke religieuzen: religie was naar hun oordeel een rem op de ontwikkeling van vrouwen. Al te vaak werden zusters gezien als het typevoorbeeld van de conservatieve, wereldvreemde kwezel. Hoewel ze op zoek gingen naar hedendaagse invullingen van hun kloosterleven en maatschappelijk engagement, verdwenen ze in de tweede helft van de twintigste eeuw niet alleen letterlijk, maar ook figuurlijk uit beeld. Pas de laatste decennia wordt het leven van kloosterzusters gezien als een waardevol onderzoeksthema. In de 'Verantwoording' achterin het boek wordt de balans opgemaakt van een aantal recente en relevante publicaties. Als één conclusie getrokken moet worden, dan wel dat het verhaal van kloosterzusters vol zit met paradoxen die de vastgeroeste stereotypen grondig nuanceren. Het leven van de twintigste-eeuwse vrouwelijke religieuzen werd gedomineerd door spanningsvelden: conservatieve starheid versus modernisering, passiviteit versus durf, wereldvreemdheid versus maatschappelijk engagement.

In *Zusters in Oorlog* trekken de auteurs dat ambivalente begrip door naar de geschiedenis van vrouwelijke religieuzen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het boek is in eerste instantie gericht op het ontsluiten van de weinig bekende oorlogsgeschiedenis van zusters en moet zo tegelijk een inkijk geven in het bredere WOII-verhaal vanuit een weinig onderzocht religieus en vrouwelijk perspectief. Vrouwelijke religieuzen bekleedden binnen de katholieke kerk immers een bijzondere positie. Door gehoorzaamheid waren ze enerzijds gebonden aan kloosteroversten en kerkelijke autoriteiten en door armoede en kuisheid verplicht tot een nederig en dienend bestaan. Anderzijds konden ze net door dat altruïstische en zedige imago, door hun kracht in aantal en maatschappelijke rol ook invloed, autonomie en macht verwerven die voor het gros van de 'gewone' vrouwen uit hun tijd onbereikbaar was. Na de proloog zijn de verwachtingen hooggespannen. Een aanzienlijk aantal uiteenlopende vragen werd net opgewor-

pen en ik vraag me af of die allemaal in slechts 150 pagina's beantwoord zullen worden.

Grotendeels wel, zo blijkt. De auteurs hanteren een thematisch-chronologische structuur. Achtereenvolgens komen aan bod: de aanloop naar de oorlog, de Duitse inval in mei 1940, het kloosterleven in bezettingstijd, zusters in het onderwijs, zusters in de zorgsector, verzet en collaboratie, Joodse onderduikers en de bevrijding. Bij wijze van slot wordt de naoorlogse algemene evolutie van de vrouwelijke congregaties kort geschetst, net als hun plaats binnen de katholieke kerk en maatschappij, die aan voortschrijdende secularisering onderhevig was. Rode draad doorheen het boek zijn de vindingrijkheid en creativiteit die de zusters aan de dag legden om de ongemakken die de oorlog met zich meebracht – bombardementen, evacuaties van scholen en hospitalen, nijpende voedsel- en brandstoftekorten, gebrek aan personeel en geneesmiddelen – het hoofd te bieden. Overlijdens van patiënten registreerden de zusters bijvoorbeeld vaak pas een dag later om toch nog recht te hebben op dat extra rantsoen voor de andere zieken of bejaarden. Sommige congregaties zetten smokkelroutes op tussen hun bijhuizen in de dorpen, waar de (clandestiene) voedselvoorraden groter waren, en hun kloosters in de stad. En ook toen de Duitse bezetter eind 1942 Belgische mannen en vrouwen voor verplichte tewerkstelling in Duitsland ocriep, zochten veel onderwijzusters naar achterpoortjes. Zo weigerden veel vrouwelijke kloosteroversten lijsten van hun oudste leerlingen door te geven aan de Duitsers of beweerden ze die niet te hebben. Als antwoord op de uitdagingen waar de oorlog hen voor plaatste, moesten vrouwelijke religieuzen in de zorgsector en het onderwijs regelmatig creatief uit de hoek komen of de grenzen van hun gezagsgetrouwe imago opzoeken. In tegenstelling tot de gewone bevolking – voor wie veel bekommernissen in het dagelijkse oorlogsleven van de zusters herkenbaar waren – ging dit voor vrouwelijke religieuzen gepaard met het obsessieve belang dat gehecht werd aan afzondering en zedelijke integriteit. De aanwezigheid van Duitse of, na de bevrijding, geallieerde soldaten

ontwrichtte de zelfgekozen isolatie van de zusters. De oorlogsomstandigheden veroorzaakten contact met de buitenwereld waartegen de zusters zich moesten wapenen. Toch bleek de oorlog het vrouwelijke kloosterleven in België niet revolutionair veranderd te hebben. Na de bevrijding werd snel teruggegrepen naar de oude routine.

Interessant is dat de auteurs waar mogelijk aandacht besteden aan de overkoepelende vraag of traditionele genderverhoudingen tussen mannen en vrouwen binnen de kerk standhielden in oorlogstijd. De doorslaggevende stem in de beslissing om tijdens de eerste oorlogsdagen te vluchten of in het klooster te blijven lag bij de algemeen overste of geestelijk directeur van de congregatie, burgemeester of vertegenwoordiger van de geallieerde legers. Anders gezegd: bij een man. Ook in de noodhospitalen bleven de heersende genderverhoudingen intact. De zusters konden luisteren naar de gewonden, maar voor het afnemen van de biecht of voor het toedienen van de laatste sacramenten riepen ze een monnik erbij. Zelfs in extreme omstandigheden werden de strakke hiërarchie binnen het klooster en de geijkte genderpatronen binnen de kerk gerespecteerd. Toch konden de kansen ook keren. Terwijl het in normale omstandigheden doorgaans mannen waren die instonden voor de bescherming van het 'zwakke geslacht', duwde de oorlog ook vrouwen in de positie van redder en beschermer. Geallieerde piloten, verzetsstrijders, spionnen en werkweigeraars – vaker man dan vrouw – die in de kloosters en scholen onderdoken, werden door de zusters in bescherming genomen. De oorlog kon dus ook een ombuiging in het traditionele rollenpatroon uitlokken.

Hulp aan ondergedoken Joden, vooral kinderen, was trouwens de belangrijkste verzetsactiviteit in Belgische kloostermiddens. In 146 instituten vonden Joodse kinderen een heimelijk schuiloord. De enorme gebouwencomplexen, het groot aantal leerlingen of wezen en de beslotenheid van

het kloostermilieu vormden een ideale dekmantel. Naar schatting werden zo'n 50 vrouwelijke religieuzen door de Duitse autoriteiten gezocht, gearresteerd of gedeporteerd wegens actieve of passieve steun aan het verzet. Toch bestaat rond de activiteiten van kloosterzusters in of voor het verzet nog steeds veel onduidelijkheid. De interpretatie van de ideeën en daden van de zusters is complex en wordt bovendien bemoeilijkt door beperkte en gekleurde bronnen, zo geven de auteurs aan. Dat geldt zeker ook voor de collaboratie. Cijfers over het aandeel van vrouwelijke religieuzen in de collaboratie zijn niet voorhanden. Die inbreng schijnt echter zeer beperkt te zijn geweest aangezien de zusters werd opgedragen een apolitieke houding aan te nemen. Het kloosterideaal van afzondering bleek de ideale buffer tegen actieve collaboratie van vrouwelijke religieuzen. Sympathie voor de Duitsers bleef bovenal binnenskamers en valt dus erg moeilijk te traceren. De auteurs maken voor het hoofdstuk over verzet en collaboratie gebruik van naoorlogse enquêtes, de nota van een Brugs lid van het VNV over de gezindheid van (religieuze) leerkrachten tegenover de bezetter in Brugse middelbare scholen⁵, kloosterkronieken, congregatiearchieven en bestaande literatuur – al betreft dat slechts enkele titels. De gegevens over verzet en collaboratie onder zusters zijn schaars, maar vermoedelijk liggen hier toch nog mogelijkheden voor verder onderzoek.

Nadeel van een werk waarin een gamma aan thema's wordt aangesneden, is dat het hier en daar aan diepgang mist. Winterhulp bijvoorbeeld wordt enkele malen aangehaald en kort voorgesteld als een "ideologisch neutraal initiatief" waardoor het voor de zusters niet altijd eenvoudig zou zijn geweest om in te passen in hun uitgesproken religieuze perspectief. Nochtans was Winterhulp niet overal zo onschuldig als het op het eerste gezicht leek. In Limburg bijvoorbeeld had de hulporganisatie een onmiskenbare link met het VNV. Misschien speelde die negatieve connotatie ook wel mee in de afstandelijkheid van sommige zusters.

5. A. VAN DEN ABEELE, "De houding van leraren en leerlingen tegenover bezetter en collaboratie in de Brugse middelbare scholen begin 1941. Bronnenuitgave", *WT. Tijdschrift over de geschiedenis van de Vlaamse Beweging*, 60/1, 2001, p. 33-57.

Ook omtrent de vermelde bitsigheid tussen het VVI (Verbond der Verplegingsinstellingen) en het Rode Kruis vraagt een nieuwsgierige ziel zich af hoe die moeizame relatie geëvolueerd is. Verder miste ik hier en daar een tegenstem. Het verhaal vertrekt, enkele naoorlogse getuigenissen van Joodse ondergedoken kinderen buiten beschouwing gelaten, telkens vanuit het standpunt van de zusters. Dat is precies de grote verdienste van deze publicatie, maar het ware niettemin interessant geweest om wat beschreven staat in de kloosterkronieken te confronteren met de ervaringen van hen die op de hulp van de zusters waren aangewezen: de leerlingen, wezen, (psychiatrische) patiënten, enzovoorts.

Die puntjes van kritiek zijn verwaarloosbaar wanneer we het werk als geheel beschouwen. In 150 pagina's wordt op basis van gedegen onderzoek in kloosterkronieken, dagboeken en brieven uit talrijke congregatiearchieven een veelzijdig beeld geschetst van het kloosterleven tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dat is een verdienstelijke prestatie want de afwezigheid van grootschalig onderzoek naar het vrouwelijke kloosterleven tijdens de oorlog wierp de auteurs nagenoeg volledig terug op de bronnen. Niettegenstaande de thematiek zware of beladen materie zou doen vermoeden, is het een luchtig en uiterst vlot geschreven boek geworden, dat ook visueel aantrekkelijk is met voldoende foto's. De bevindingen die de historici uit het bronnenonderzoek afleiden, worden voortdurend afgewisseld met concrete voorbeelden en intrigerende cases. De rode draad doorheen het boek wordt bovendien vaak geflankeerd door ruimere expertise van de wetenschappers over verschillende aspecten uit de religieuze geschiedenis en aanverwante domeinen. Voor 'leken' in het historisch metier biedt deze publiekpublicatie boeiende lectuur over een groep uit de samenleving die in de vergetelheid was geraakt. Voor onderzoekers effent ze, weliswaar tussen de regels door, het pad naar verder onderzoek. De rubriek 'Verantwoording' toont de weg naar enkele hiaten

in de historiografie – al blijft het spijtig dat een volwaardig voetnotenapparaat ontbreekt.

Aline Thomas

RUDI VAN DOORSLAER

Nekschot. Oorlog, geweld en bevrijding in Tongeren

Gorredijk, Sterck & De Vreese, 2021, 176 p.

Op 9 september 1944 executeerde een groep partizanen in Tongeren zonder vorm van proces vijf collaborateurs. De vijf terechtgestelden – onder wie een schepen, de stadssecretaris en een politiecommissaris – waren alle vooraanstaande personen in de lokale gemeenschap. In 1951 moesten acht partizanen zich voor deze feiten verantwoorden voor de krijgsraad van Antwerpen. Ze gingen alle acht vrijuit, een vonnis dat het Krijgshof van Brussel in 1952 in hoger beroep bevestigde. Deze feiten – en andere gelijkaardige verhalen uit de bevrijdingsperiode – vormden decennialang een voedingsbodem voor een stereotiepe negatieve beeldvorming van een verzet dat “tijdens de dolle bevrijdingsdagen als cowboys in een westernfilm tekeering”⁶. De straatrepressie is een onderwerp waarover vandaag nog veel vragen onbeantwoord blijven, of het nu gaat over de juiste omvang van het fenomeen – het aantal slachtoffers – of over de rol van het verzet hierin.

Nekschot focust op de individuele betrokkenen bij het drama in Tongeren en ontrolt deze geschiedenis van dag tot dag, zelfs van uur tot uur. Een microgeschiedenis dus, die een aanzet wil geven tot “een nieuwe sociale geschiedenis van collaboratie en verzet”⁷. Hiermee speelt Rudi Van Doorslaer in op een recente historiografische evolutie naar de lokale verzetsstudie die een meer volledige en genuanceerde verzetsgeschiedenis kan vertellen vanuit de specifieke leefwereld van de betrokkenen. Het doel van *Nekschot* is niet om een moreel oordeel te vellen over wat er in Tongeren gebeurde, maar om aan de hand van deze casus op zoek te gaan naar de wortels van de geweldexplosie in de regio Zuid-Limburg

6. WIM MEYERS EN FRANS SELLESAGH, *De vijand te lijf. De Belgen in het verzet*, Antwerpen-Amsterdam, 1984, p. 123.

7. RUDI VAN DOORSLAER, *Nekschot. Oorlog, geweld en bevrijding in Tongeren*, Gorredijk, 2021, p. 15.